

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

**ФОРМУВАННЯ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ ВЧИТЕЛЯ,
СТУДЕНТА, УЧНЯ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС**

Колективна монографія

Умань
Візаві
2021

УДК 37.015.31(02)

Ф79

Авторський колектив:

Сафін О. Д., Гуртовенко Н. В., Діхтяренко С. Ю., Мороз Л. І., Гульбс О. А., Кобець О. В., Малєєв Д. В., Шеленкова Н. Л., Міщенко М. С., Тітов І. Г., Якимчук Б. А., Якимчук І. П., Дудник О. А., Вахоцька І. О., Гриньова Н. В., Перепелюк Т. Д.

Рецензенти:

Митник О. Я., кандидат психологічних наук, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедру практичної психології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Комар Т. В., доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології та педагогіки Хмельницького національного університету;

Сафін О. Д., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедру психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Рекомендовано вченою радою Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини Міністерства освіти і науки України (протокол № 16 від 27 квітня 2021 р.)

Формування творчої особистості вчителя, студента, учня :
Ф79 психологічний дискурс : колективна монографія / О. Д. Сафін, Н. В. Гуртовенко, С. Ю. Діхтяренко [та ін.] ; МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. – Умань : Візаві, 2021. – 382 с.

Колективна монографія присвячена аналізу проблеми психологічних аспектів формування творчої особистості вчителя, студента, учня. Здійснено аналіз основних підходів до вивчення передумов та процесу формування творчої особистості. У роботі обґрунтовано теоретико-методологічні засади діяльності, дослідження та творчого розвитку особистості.

Робота орієнтована на викладачів, магістрантів вищих навчальних закладів, науковців та фахівців у галузі психології.

УДК 37.015.31(02)

© Уманський державний педагогічний

університет імені Павла Тичини, 2021

ЗМІСТ

Теоретико-методологічні засади творчої діяльності суб'єктів навчального процесу у контексті особистісно-орієнтованої професійної освіти <i>Сафін О.Д., Мороз Л.І.</i>	4
Теоретико-методологічні засади дослідження творчості викладача у контексті розвитку його професійної свідомості <i>Гульбс О.А., Кобець О.В., Малєєв Д.В.</i>	67
Креативність як складова психологічної готовності майбутніх психологів до здійснення професійної кар'єри <i>Шеленкова Н.Л., Міщенко М.С.</i>	122
Психолого-педагогічні засади проєктування експериментального навчання, спрямованого на розвиток творчих здібностей молодших школярів <i>Тітов І.Г., Діхтяренко С.Ю.</i>	173
Теоретико-методологічні засади творчого розвитку молодших школярів у процесі навчання <i>Гуртовенко Н.В., Якимчук Б.А., Якимчук І.П.</i>	224
Проблема взаємозв'язку творчості та поведінки <i>Дудник О.А., Вахоцька І.О.</i>	281
Стан розвитку компонентів творчого потенціалу студентів-психологів в умовах дистанційного навчання <i>Гриньова Н.В., Перепелюк Т.Д.</i>	332
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	381

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТВОРЧОГО РОЗВИТКУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ

Якимчук Б.А., Якимчук І.П., Гуртовенко Н.В.

Творчий розвиток молодших школярів являє собою поєднання теорії та методики навчання та виховання, що реалізується через розробку науково-методичних засад організації творчого освітнього процесу в початковій школі. В умовах вдосконалення та реорганізації навчального процесу, появи сучасних освітніх стандартів, спрямованих на виховання особистості, головною метою яких є прагнення до знань та творчого перетворення дійсності, питання творчого розвитку учнів залишається одним із актуальних в психолого-педагогічній науці та практиці. Сучасна теорія та практика виховання школярів орієнтовані на особистість, яка існує в гармонії із собою та навколишнім світом, здатну до творчого саморозвитку та самовдосконалення.

Молодший шкільний вік характеризується великою кількістю емоційних переживань, розвитком уяви та логічного мислення, прагненням до самостійності, появою стійких інтересів, улюблених занять та високим рівнем сприйняття виховного впливу педагога.

Однак на даний час більшість учнів в початковій школі не розкривають свої здібності в процесі навчання, а творчий потенціал залишається не розкритим у дидактичній системі початкової освіти. Тому створення психолого-педагогічних умов, за яких можливе виявлення шляхів та напрямів педагогічної праці, що сприяють творчості, виховання творчих якостей особистості і розвиток здібностей є пріоритетними завданнями в роботі вчителя початкових класів. Проблема творчого розвитку молодших школярів повинна вирішуватися в загальноосвітніх школах однією з найперших, що, в свою чергу, вимагає від вчителя оволодіння високого рівня професійними компетентностями.

Здатність до творчості у людини виникла в процесі трудової діяльності. Із природніх матеріалів людина повинна була створювати нову реальність, що

задовольняла б її різноманітні потреби. Творчість – це творіння, створення чогось нового, оригінального, чого раніше не існувало. Це необхідна властивість і функція культурно-історичного розвитку живої та неживої природи, зародження нових форм та видів.

У міру пізнання людиною закономірностей навколишнього світу можливості творчості зростають. Сьогодні виділяють творчість в кожній галузі виробництва, науки, мистецтва. Види творчості визначаються характером творчої діяльності людини (творчість винахідника, організатора, вченого, художника, педагога тощо).

Поняття «творчість» має досить широке пояснення. Воно трактується і як культурно-історична функція розвитку живої та неживої природи, суспільства в цілому; як основна сфера діяльності наукової та художньої еліти (творчість композитора, вченого, скульптора та ін.); як компонент будь-якої діяльності, що вимагає прийняття рішень в ситуаціях невизначеності, неоднозначності.

Словники визначають поняття «творчість» як діяльність, що породжує щось якісно нове та неповторне, оригінальне та суспільно-історично унікальне, результатом якої є матеріальні, культурні та духовні цінності [10]. Творчість, з філософської точки зору, є насамперед працею, завзятою, кропіткою і в той же час натхненною, потребує оптимальної напруги усіх фізичних і духовних сил людини. Справжня творчість завжди дає суспільству корисний і значимий результат. Творчість — соціальна обумовлена діяльність людини.

Таким чином, творчість виникла в процесі праці, це здатність людини з природного матеріалу створювати нову реальність, що задовольняє різноманітні потреби.

Словник психологічних термінів [4] тлумачить творчість як діяльність, результатом якої є створення нових матеріальних та духовних цінностей, діяльність людини, в процесі якої виникають нові результати (знання, рішення, матеріальні блага). Вона передбачає наявність у особистості здібностей, мотивів, знань і умінь, завдяки яким створюється продукт, що відрізняється новизною, оригінальністю, унікальністю.

Український педагогічний словник пояснює творчість як форму продуктивної діяльності людини, спрямовану на створення якісно нових цінностей, що мають суспільне значення та є важливими для формування особистості [2].

В. І. Андреев [3] трактує творчість як один з видів людської діяльності, для якого характерні:

- а) наявність протиріччя, проблемної ситуації або творчого завдання;
- б) соціальна та особиста значимість і прогресивність, тобто творчість робить значний внесок в розвиток суспільства;
- в) наявність об'єктивних (соціальних, матеріальних) передумов та умов для творчості;
- г) наявність суб'єктивних передумов для творчості (знань, умінь, мотивації, здібностей);
- д) новизна та оригінальність процесу або результатів.

Таким чином, творчість розуміється як діяльність, результатом якої є створення нових матеріальних та духовних цінностей, що мають суспільну значимість.

Творча діяльність – це такий вид діяльності людей, який допомагає отримати новий та оригінальний результат, створення нових матеріальних або духовних цінностей.

Творчість – це вища форма прояву феномена людини, єдиний вид діяльності, який робить людину людиною; діяльність людини для перетворення дійсності, кінцевою метою якого є створення нового оригінального продукту; процес конструктивного перетворення та створення інноваційних суб'єктивно та об'єктивно значущих результатів.

Всі вище зазначені визначення творчості об'єднує думка, що під творчістю розуміється діяльність, яка породжує щось нове, те, чого раніше не існувало. В цілому, таке розуміння є беззаперечним.

Однак, не завжди творчість зводиться до появи чогось нового. Вона присутня і там, де людина мислить нестандартно, проявляє самостійність, заперечує застарілі ідеї, пропонуючи нові методи вирішення.

Тому творчість розглядається з двох позицій: з об'єктивної точки зору визначається кінцевим результатом (наукове відкриття, винахід і т.д.); із суб'єктивної точки зору – самим процесом (навіть якщо кінцевий результат не має цінності). Отже, творчість може бути розглянута в двох аспектах: і як процес, і як продукт (результат процесу).

В свою чергу, творчість як процес поєднує логічні та інтуїтивні, свідомі та несвідомі компоненти. При цьому, в основі лежать пізнавальні процеси (відчуття, пам'ять, уявлення та ін.), надаючи своєрідне забарвлення (не просто мислення, уяву, а творче мислення, творча уява).

Складовими творчого процесу є:

- гнучкість та варіативність мислення: здатність переходити від однієї ідеї до іншої, далекої за змістом;
- легкість генерування ідей: здатність в короткий проміжок часу висувати декілька різноманітних ідей;
- зближення понять: здатність знаходити причинно-наслідкові зв'язки, асоціювати віддалені поняття;
- здатність до рефлексії та до оцінки діяльності;
- здатність запам'ятовувати, дізнаватися, відтворювати інформацію на основі індивідуальних особливостей пам'яті та досвіду;
- здатність до відкриттів: встановлення невідомих раніше, об'єктивно існуючих закономірностей предметів та явищ навколишнього світу;
- ініціативність, яскравість фантазій: спроможність не тільки відтворювати, але і створювати нові образи або дії.

Творчість як продукт має такі характеристики: матеріальне та духовне вираження або їх поєднання, новизна, незвичність, оригінальність. Результатом творчості можуть бути наукові ідеї, теорії, витвори мистецтва або яскраві

дитячі малюнки, вироби, літературні твори (дитячі вірші, оповідання, казки); мова йде саме про творчий продукт як результат творчої діяльності людини.

Таким чином, феномен творчості трактується вченими досить двозначно: творчість, що визначається через її результат, та творчість, як процес. Незважаючи на різноманітність визначень творчості, можна виділити спільні суттєві риси: у всіх випадках мова йде про створення чогось нового, оригінального. Творчість протистоїть наслідуванню та імітації.

Суспільної цінності та новизни творчий продукт може і не мати, але суб'єктивна цінність його досить значна. Е. Л. Яковлева [47] розуміє творчість як вираження людиною властивих тільки їй особистісних якостей. Відомо, що тільки в діяльності людина проявляє свої особистісні якості.

З точки зору Д. Б. Богоявленської [5], творчість являє собою ситуативно мотивовану активність, що проявляється в прагненні вийти за межі поставленого завдання. Креативний (творчий) тип особистості властивий всім новаторам незалежно від виду їх діяльності.

Творчість є індивідуальною для людини, так як завжди передбачає наявність творця – суб'єкта творчої діяльності. Саме здатність до творчості, створення принципово нової якості виділяє людину, виступає джерелом праці, свідомості, культури.

Прикладом є народна творчість (народне мистецтво, фольклор), художня колективна творча діяльність народу, що відображає його життя, погляди, ідеали, створювані народними творцями та існуюча народна творчість (перекази, пісні, казки, епос), музика (пісні, інструментальні наспіви та п'єси), театр (драми, сатиричні п'єси, театр ляльок), танець, образотворче та декоративне мистецтво.

Однак відомо, що прояви творчих здібностей особистості варіюють від великих та яскравих талантів до малопомітних, але сутність творчого процесу однакова. Творчість дійсно веде до появи нових ідей, результатів, але така діяльність дозволяє відкрити нове і в самому суб'єкті, у вже існуючих формах

культури. Різниця тут полягає в конкретному матеріалі творчості, розмірі досягнень та їх суспільної значущості.

Передумовами творчої діяльності людини є гнучкість мислення, критичність, здатність до зближення понять, цілісність сприйняття та ін. В якості основного критерію творчості часто розглядається оригінальність мислення – здатність висувати свої варіанти, що далеко відходять за межі однозначних конструкцій.

Під оригінальністю ми розуміємо ступінь несхожості, нестандартності, несподіваного рішення серед інших стандартних рішень. Оригінальність народжується із подолання «правильного», очевидного, загальноприйнятого.

Творчий характер мислення людини проявляється в таких його якостях, як гнучкість, швидкість, глибина мислення (відсутність стереотипності), рухливість мислительних процесів. Всі ці якості характеризують творчу особистість. Протилежними якостями є інертність, шаблонність, стереотипність, поверховість мислення. Вони дуже важливі в житті, так як дозволяють швидко вирішувати стандартні завдання. Однак психологічна інерція дуже шкодить творчості та розвитку творчих здібностей.

Творчою можна назвати особу, яка володіє здібностями до творчо-інноваційної діяльності та самовдосконалення, у якої сформована мотиваційно-творча активність.

Складовими характеристиками творчої особистості виступають:

- 1) творча спрямованість (мотиваційна орієнтація на творче самовираження, цільові установки, особисті та суспільно значущі результати);
- 2) творчий потенціал (сукупність інтелектуальних та практичних знань, умінь та навичок, здатність застосовувати їх при постановці проблеми та пошуку шляхів їх вирішення із врахуванням інтуїції та логічного мислення, обдарованість в певній сфері);
- 3) індивідуально-психологічна неповторність (вольові риси характеру, емоційна стійкість при подоланні перешкод, самоорганізація, критична самооцінка,

переживання досягнутого успіху, усвідомлення себе як творця матеріальних і духовних цінностей).

Творчій особистості притаманні такі риси:

- 1) незалежність, коли особисті стандарти важливіші за стандарти соціальної групи, оцінки та судження;
- 2) відкритість розуму, тобто готовність реалізувати прояви фантазії, сприйняття нового та незвичайного;
- 3) висока толерантність до невизначених ситуацій, конструктивна активність;
- 4) розвинуте естетичне почуття, прагнення до краси.

Творча особистість енергійна, допитлива, постійно прагне поєднати вже відому інформацію. Так, творчих дітей відрізняють жива уява, включення елементів гри у виконання завдань, винахідливість, багата фантазія, нестандартність мислення, відмінна пам'ять в поєднанні з раннім мовним розвитком, здатність до класифікації. Прояву творчості, безсумнівно, сприяють також і почуття гумору, дотепність.

Для творчої особистості властива стійка спрямованість до пошуку оригінальних рішень. Її відрізняє високий рівень творчих здібностей, що дозволяє досягти соціально і особистісно значущих результатів в одному або декількох видах діяльності. Індивідуальне поєднання здібностей формується протягом усього життя і визначає особистісну неповторність.

Відповідно до довідника з проблем творчості, «творчі здібності - це синтез властивостей і особливостей особистості, її рівнева характеристика, що припускає наявність певних властивостей, що забезпечує новизну і оригінальність результату, рівень результативності діяльності» [40].

Творчі здібності являють собою поєднання багатьох якостей, це синтез властивостей і особливостей особистості, які забезпечують успішність людини, дозволяють вдосконалювати нові відкриття, винаходити, створювати предмети матеріальної та духовної культури, що відрізняються новизною.

У вітчизняній психології творчі здібності розглядаються як синтез індивідуально-психофізіологічних особливостей особистості та нових якісних

станів психіки (змін у мисленні, сприйманні, досвіді, мотиваційній сфері), що виникають в процесі нової для індивіда діяльності (в процесі вирішення нових проблем, завдань), що веде до її успішного виконання або появи нового результату (ідеї, предмета, художнього твору і т.д.). Як правило, творчі здібності людини яскраво проявляються в ситуації нестачі інформації, відсутності очевидного або наочного способу вирішення того чи іншого завдання.

Велика кількість видів діяльності людини стала підставою для виділення загальних та спеціальних здібностей. Спеціальні здібності пов'язані з конкретними видами творчої діяльності і забезпечують успіх у визначених галузях творчості. Серед спеціальних творчих здібностей виділяють літературні та музичні здібності, хореографічні, артистичні, а також здібності до образотворчої, технічної, наукової, управлінської, педагогічної діяльності та ін. В кожному випадку, спеціальні здібності формуються на специфічних задатках та вимагають своєрідного набору особистісних властивостей, що розвиваються в якомусь виді діяльності.

Загальні здібності виявляються в різних видах діяльності, що дозволяє незалежно від виду діяльності бути успішним в найрізноманітніших галузях творчості.

У працях психологів виділяються окремі складові загальних творчих властивостей і якостей особистості.

А. Лук [27] виділяє у творчій особистості такі характерні якості: готовність до ризику, імпульсивність, незалежність суджень, нерівномірність успіхів під час вивчення різних навчальних предметів, почуття гумору, самобутність, пізнавальну скрупульозність, неприймання на віру, критичний погляд на такі речі, які вважають «священними», сміливість уявлення та мислення. Такий погляд на творчу особистість поділяє П. Нечаєв, який вважає, що творчі особистості відрізняються від нетворчих організацією особистості. Деякі дослідники не дають прямого визначення творчої особистості, а розглядають специфічні її риси (інтелектуальні,

характерологічні, особливості мотиваційної сфери тощо) і визначають творчу особистість як таку, якій ці якості тією чи іншою мірою притаманні. На основі ретельних досліджень психологів правомірно розрізнити поняття «креативна особистість» і «творча особистість». Зважаючи на розуміння креативності, яка є предметом спеціального вивчення в дослідженнях таких учених як М. Воллах, Дж. Гілфорд, Х. Грубер, Дж. Девідсон, В. Дружинін, Н. Коган, В. Козленко, П. Кравчук, Л. Ляхова, Т. Любарт, С. Медник, В. Моляко, Р. Муні, Дж. Одор, Я. Пономарьов, П. Торренс, К. Торшина, Д. Фельдман, Д. Харрингтон, А. Штейн та ін. У зарубіжній психології є безліч підходів до визначення поняття креативності (більше 60) і їхня кількість постійно збільшується.

Перелік психічних властивостей і якостей, що характеризують творчі здібності людини, несуть безперечний інтерес для подальшого їх вивчення, наприклад, дозволяють виділяти показники розвитку кожного із компонентів творчих здібностей на певному віковому етапі та їх зв'язок із різними видами творчості.

Разом з тим, досить велика кількість визначень, наочно демонструє відсутність єдиної класифікації творчих здібностей.

Деякими вченими виділяються наступні загальні творчі здібності:

- образна уява, тенденції або закономірності розвитку цілісного об'єкта до того, як людина сформує поняття про нього;
- вміння об'єднувати в єдине ціле складові частини;
- ситуативно-адаптивний характер творчих рішень, тобто здатність при вирішенні проблеми не просто обирати альтернативні рішення, а самостійно створювати їх;
- експериментувати – здатність свідомо та цілеспрямовано створювати умови, за яких об'єкти найбільше проявляють свою приховану в звичайних ситуаціях сутність, а також здатність прослідкувати та проаналізувати особливості зміни поведінки в нових умовах [22].

Творчі здібності, як загальні, так і спеціальні, властиві кожному індивіду, що виникають і розвиваються в процесі діяльності. Вирішальне значення в розвитку творчих здібностей має соціальне та освітнє середовище. Процес розвитку творчих здібностей веде до виникнення креативності, стійких властивостей особистості з високою мотивацією до творчої діяльності. У зарубіжній, а пізніше і у вітчизняній психології, проблема загальних творчих здібностей розглядається в аспекті проблеми креативності та креативних властивостей особистості.

Термін «креативність» ввів американський вчений Дж. Гілфорд [9] та визначив творчість у термінах розумових здібностей, що забезпечують творче досягнення. Отож, цей підхід дає змогу (разом з процесуальним підходом) розглядати творчість через поняття «творче мислення». Дж. Гілфорд виділив поняття «дивергентне мислення» як виникнення безлічі ідей, а також нової, оригінальної, незвичайної інформації на основі певної інформації. Проте він не зводить творче мислення до одного лише дивергентного мислення; воно також охоплює чутливість до проблем, здатність до перевизначення тощо. До позиції Дж. Гілфорда близькі погляди вітчизняних дослідників О. Матюшкіна, А. Брушлінського, В. Шадрікова та ін.

Творчість передбачає спрямованість на отримання визначеного результату, а креативність, визначає спрямованість на нестандартний підхід до будь-якого виду діяльності.

Прийнято виділяти наступні рівні розвитку креативності:

1. Перенесення відомих людині знань, умінь, варіантів рішень в умови нової ситуації.
2. Знаходження нового рішення в стандартній ситуації із поєднання відомих людині ідей, знань, прийомів.
3. Знаходження рішень у нестандартній ситуації із поєднання відомих ідей, знань, прийомів.
4. Створення нових способів та нових ідей для вирішення певних проблем.
5. Впровадження нових ідей у практичній діяльності.

Якщо п'ята стадія креативності притаманна небагатьом, то досягти перших чотирьох може велика кількість людей в процесі особистісного розвитку.

Креативність визначається як якісна зміна психіки, що впливає на весь життєвий досвід, що характеризується прийняттям нетипових рішень, інтересом до дослідницької діяльності, саморозвитку та дозволяє створювати принципово нові ідеї та результати.

Дж. Гілфорд [9] виділив інтелектуальні здібності, що характеризують креативність. Серед них:

- 1) оригінальність – здатність генерувати віддалені асоціації, незвичайні відповіді;
- 2) семантична гнучкість – здатність бачити об'єкт під незвичним кутом зору та пропонувати його нове використання;
- 3) образна адаптивна гнучкість – здатність змінювати форму мотиву таким чином, щоб побачити нові ознаки та можливості;
- 4) здатність створювати різноманітні ідеї в нерегульованій ситуації;
- 5) допитливість (чутливість до проблем навколишнього світу) та ін.

Перераховані характеристики показують, що автор розглядає загальні креативні здібності як якості мислення. При цьому творче мислення, на думку автора, відрізняється від стандартного мислення за характером, тобто варіативним пошуком вирішення проблеми.

Таким чином, креативність – це сукупність інтелектуальних і психологічних характеристик творчої особистості, особливість людини, що дозволяє самостійно визначати проблемні питання, генерувати оригінальні ідеї та вирішувати їх. Креативною вважається особистість, для якої властивий творчий тип діяльності в кожній із сфер, якими займається особистість.

Поряд з поняттям «креативність» в психологічній науці використовуються інші суміжні поняття, наприклад, такий як «творчий потенціал» тощо, який змістовно досить близький, але не є тотожним.

Термін «потенціал» («potentia») має латинське походження і буквально означає «сила». Людський потенціал – це сукупність можливостей людини і суспільства, який може бути використаний для досягнення індивідуальних і суспільних цілей – і інструментальних, пов’язаних із забезпеченням необхідних умов життєдіяльності, і мотиваційних, що охоплюють розширення самих потенцій людини та можливостей її самореалізації. Творчий потенціал – це особливості особистості, що детермінують реалізацію творчих здібностей: мотиви, емоційні та волевові якості, рівень компетентності.

В системі творчого потенціалу виділені:

- задатки, схильності, що проявляються в підвищеній чутливості, визначенні вибірковості, перевагах, а також в динамічності психічних процесів;
- інтереси, їх спрямованість, частота та систематичність їх прояву, домінування пізнавальних інтересів;
- допитливість, прагнення до створення нового, схильність до самостійного вирішення проблем;
- швидкість в засвоєнні нової інформації, створення асоціацій;
- схильність до порівнянь, створення еталонів для подальшого відбору;
- прояв загального інтелекту – фіксація, розуміння, оцінка та вибір шляху вирішення, відповідність;
- емоційна забарвленість психічних процесів, вплив почуттів на суб’єктивну оцінку, надання переваги і т.ін.;
- наполегливість, цілеспрямованість, рішучість, працелюбність, систематичність в роботі, сміливість у прийнятті рішень;
- вміння поєднувати, знаходити аналоги, реконструювати;
- економічність у прийнятті рішень, раціональне використання коштів, часу;
- здатність до швидкої оцінки, прийняття рішень, надання прогнозів;
- швидке оволодіння вміннями, навичками, прийомами, оволодіння технікою діяльності, ремеслом, майстерністю;

- здатність до визначення особистих стратегій та тактик при вирішенні загальних та спеціальних завдань, пошуку шляхів виходу зі складних та екстремальних ситуацій.

Американські психологи Дж. Гілфорд [9], Е. Торренс [49] визначають такі складові творчого потенціалу:

- прагнення до розвитку, духовного зростання;
- здатність дивуватися чомусь новому або незвичайному;
- здатність орієнтуватися в проблемних питаннях, усвідомлювати процес їх вирішення;
- спонтанність, безпосередність;
- спонтанна гнучкість;
- адаптивна гнучкість;
- оригінальність;
- здатність до швидкого набуття нових знань;
- «відкритість» до нового досвіду;
- здатність легко долати інтелектуальні межі та перепони;
- здатність поступатися, відмовлятися від своїх теорій;
- здатність відкидати несуттєве та другорядне;
- здатність до важкої наполегливої праці;
- здатність до формування складних структур з елементів, синтезу та ін.

Яскравим і неабияким проявом творчого потенціалу є обдарованість – системна властивість психіки, що розвивається протягом життя, яка визначає можливість досягнення людиною більш високих результатів в одному чи кількох видах діяльності в порівнянні з іншими людьми.

На думку В. А. Моляко [32], обдарованість як системне утворення особистості є координатором, регулятором, стимулом творчої діяльності, сприяє знаходженню таких рішень, які дозволяють людині краще пристосовуватися до навколишнього світу, оточення, інших людей та до самого себе.

Обдарованість може бути реальною та прихованою, загальною та спеціальною. Видами спеціальної обдарованості є:

- інтелектуальна (високі показники мислення);
- технічна;
- творча;
- художня;
- моторно-рухова (спортивна);
- соціальна (лідерство);
- академічна (високі успіхи в навчанні).

Показниками обдарованості є наступні прояви:

- допитливість та потреба у пізнанні, що виходить за межі можливостей традиційного навчання;
- високі інтелектуальні та творчі показники;
- високий рівень абстрактного мислення (здатність за допомогою вербальних засобів робити значущі висновки);
- легкість в спілкуванні, комунікабельність;
- активність;
- висока мотивація.

В свою чергу, показниками інтелектуальної обдарованості вважаємо:

- сформованість допитливості;
- висока пізнавальна активність;
- здатність до формування цілей та проєктивного мислення;
- швидкість і точність виконання логічних дій;
- довільність, стійкість та контроль уваги;
- багатий словниковий запас;
- гнучкість, варіативність, продуктивність мислення.

Творчо обдарована (креативна) особистість відрізняється усвідомленими цілями, умінням формувати програму досягнення мети, високою працездатністю, вмінням «тримати удар» (тобто відстоювати свої ідеї), новизною.

Бар'єрами, що гальмують розкриття творчого потенціалу особистості, є тривожність, невпевненість в собі, негативне самосприйняття, страх здаватися смішним або некомпетентним. Спеціальні дослідження творчого потенціалу школярів (Wollach M.A., Kogan N.A., 1965) дозволили виділити наступні чотири групи дітей 11-12 років, що відрізняються рівнем розвитку інтелекту та креативності:

- високий рівень інтелекту – високий рівень креативності;
- високий рівень інтелекту – низький рівень креативності;
- низький рівень інтелекту – високий рівень креативності;
- низький рівень інтелекту – низький рівень креативності.

В тому випадку, коли високий рівень креативності поєднується з високим рівнем інтелекту, спостерігаються хороша адаптація до оточуючих, емоційна урівноваженість, творча активність. Такі діти мають відповідний рівень самооцінки, вони впевнені у своїх здібностях, мають внутрішню свободу і, разом з тим, наділені високим рівнем самоконтролю, виявляють інтерес до нового і незвичайного. Вони дуже ініціативні, добре пристосовуються до вимог оточення, зберігаючи особисту незалежність суджень.

Діти з високим рівнем інтелекту і низьким рівнем креативності прагнуть до успіхів у навчанні, які повинні виявлятися у вигляді відмінної оцінки. Вкрай важко сприймають невдачу, переважає не стільки надія на успіх, скільки страх перед невдачею. Школярі уникають ризику, не люблять висловлювати публічно свої думки, стримані, дистанціюються від своїх однокласників. У них мало друзів, діти не люблять залишатися наодинці і досить часто страждають без зовнішньої оцінки своєї поведінки.

Діти та підлітки, що володіють низьким рівнем інтелекту і високим рівнем креативності, важко пристосовуються до шкільних вимог, тривожні, страждають від невпевненості, комплексу неповноцінності. Вчителі характеризують їх як неуважних і нерозумних, називають «дивними фантазерами», оскільки вони з небажанням виконують рутинні завдання і не можуть зосередитися на репродуктивних завданнях. У них невелика кількість

друзів, найчастіше потрапляють в дитячому колективі в групу знедолених. Такі діти, як правило, страждають від самотності. Компенсується це за допомогою захоплень: занять в гуртках, студіях, секціях; часто мають незвичайне хобі.

Діти з низьким рівнем інтелекту та творчих здібностей ззовні добре адаптуються, тримаються посередині і задоволені своїм становищем. Мають адекватну самооцінку, низький рівень навчальних здібностей компенсується розвитком соціальних якостей та товариськістю, пасивністю у навчанні.

Сутність творчості відноситься до найбільш складних феноменів, проте досить загадкова, привертаючи увагу філософів, психологів, соціологів, культурологів, педагогів.

Розглянемо питання творчості з позицій філософії та психології. Це дозволить на філософсько-психологічному рівні простежити джерела та детермінанти творчості, розкрити механізми творчої діяльності людини, обґрунтувати взаємозв'язок особистості та творчості, а також простежити розвиток творчості в ранні періоди життя людини.

Розуміння творчості як діяльності, що породжує щось якісно нове, ніколи раніше не відоме, є загальноприйнятим та визнаним. Іммануїл Кант (1724-1804) – німецький філософ, учений, визначав зміст творчості, як вищу форму самореалізації особистості в процесі її життєдіяльності. Творчість здійснюється в реальних соціально-історичних умовах, що впливає та обумовлює її прояви.

Суб'єкт творчості завжди обмежений певними часовими проміжками та культурними традиціями. Тому витoki творчих процесів трактувалися по-різному в різні історичні епохи.

Так, давньогрецький філософ Платон (428-347 рр. до н.е.), пояснює творчість як «вольовий акт Богоподібної людини», для якої потреба вивчення світу, його перетворення проявляється через «одержимість». Епоха Відродження, розглядає творчість як створення творів мистецтва. Будучи розумною та духовною, людина не може не бути творчою.

Творчість трактувалася мислителями як:

- вища форма діяльності людини (І. Кант, Ф. Шеллінг);

- «синонім життя» (А. Бергсон);
- «саморозкриття сенсу буття» (М. Бердяєв);
- «сутність людського буття» (К. Маркс);
- «вияв законів всесвіту» (Н. Реріх).

Творча людина проявляється у всіх сферах життєдіяльності. У психології проблема творчості досліджується в двох основних напрямках:

- 1) вивчення властивостей особистості, включеної в процес творчості, особистості творця;
- 2) психологічний процес створення нового, оригінального продукту. Природу творчості визначають як прояв особистісних якостей людини, наголошуючи на відмінностях між творчими та нетворчими особистостями.

Творчість описується психологами як:

- «одна з головних рушійних сил розвитку людства», «вища стадія самоорганізації соціальної форми руху матерії» (В. А. Яковлев);
- «вища стадія розвитку особистості» (К. А. Абульханова-Славська);
- «спосіб буття особистості» (Г. Г. Панкова);
- «фактор інтеграції в особистісному розвитку» (Т. П. Мінченко);
- «багатовимірний простір людської культури» (А. Шаховської) і т.д.

Сучасний виховний процес ґрунтується на теоріях, які формувалися і еволюціонували протягом багатьох століть. Практично будь-яка сучасна теорія виховання та розвитку особистості «виростає» з психолого-педагогічних ідей і концепцій минулого.

В історії психологічних знань виділяють різні точки зору на розвиток творчої особистості та розуміння змісту творчості.

Психоаналітична теорія творчості (З. Фройд, К. Юнг) ррозглядає два аспекти: мотивацію та несвідомі компоненти творчості.

Основоположник психоаналізу Зигмунд Фройд був талановитою та творчою людиною, знавцем світового мистецтва. У своїх працях він аналізував творчість великих геніальних письменників, художників: Ф. М. Достоєвського, Мікеланджело, Леонардо да Вінчі та інших, їх сімейну історію, особливості

особистості та характеру, намагався розкрити природу таланту та пояснити її з психоаналітичної точки зору.

Зигмунд Фройд розглядав здатність до творчості як сублимацію, тобто захисний механізм людської психіки, перетворення енергії з більш примітивних, недиференційованих, небажаних імпульсів до вищих, культурних, духовних, більш диференційованих. Він вважав, що твори мистецтва є прикладом захисту автора від важких психічних розладів. До таких висновків Фройд приходив, керуючись теорією про дитячу сексуальність. Він вважав, що талант розвивається з дитинства, а мотиви творчості є похідними від сексуальних потягів. Творчість – це перенесення сексуальної енергії в творчу діяльність.

Іншим твердженням теорії Зигмунда Фрейда є припущення, що найважливішим джерелом творчості є підсвідомість. Несвідоме, по З. Фройд, «творча» частина психіки, тому що творчі люди мають здатність втілювати в художні прояви бажання та фантазії.

Карл Юнг – швейцарський психіатр і основоположник аналітичної психології, стверджував, що несвідоме породжує майбутні психічні ситуації, нові думки, творчі відкриття та є джерелом творчої обдарованості, творчого натхнення.

Юнг виділяв в людині два начала – особистісне та творче, які можуть знаходитися в антагоністичних відносинах. Він писав, що творче живе і росте в людині, як дерево, з якого забирає необхідні сили.

Аналітична психологія називає це явище автономним творчим комплексом, який веде самостійне психічне життя і, відповідно до свого енергетичного рівня, своєю силою мобілізує «Я» (К.Юнг).

К. Юнг називав цей рівень душі колективним, безсвідомим, що являє собою сукупність успадкованих універсальних неусвідомлюваних психічних структур, інстинктів, образів і т.д., що передаються від покоління до покоління як форма психічного буття, що включає досвід минулих поколінь [45].

Творча людина надихається не тільки з особистого досвіду, але і з колективного, тому розглядати твори мистецтва, опираючись тільки на життєвий шлях особистості, невірно, вважав К. Юнг.

Відкриття К. Юнга – теорія про архетипи. К. Юнг [46] вважав, що природні ідеї або спогади – архетипи, що належать «колективній несвідомості», є джерелом творчості та досить часто зустрічаються в культурі у вигляді символів, які можна знайти в живописі, літературі, релігії. Він стверджував, що символи, характерні для різних культур, часто схожі, так як походять від загальних для всього людства архетипів, утворюючи основу духовного життя кожної людини та є праобразами мистецтва.

Архетипи – це досвід загальнолюдського духовного життя, що передається у спадок, вроджені можливості появи ідей. Архетипи несуть «давні та вічні дорогоцінні повідомлення», «... в них говорить потужний голос колективної несвідомості людського роду» [45].

Таким чином, з позицій психоаналітичних поглядів творчий дар – це визначений шлях, непідвладний свідомості та волі людини. Арт-терапія та інші види терапії творчості беруть свій початок від ідей Карла Густава Юнга.

Когнітивна теорія творчості, розроблена американським психологом Джорджем Келлі, розглядає творчість як альтернативу звичайного.

Для Дж.Келлі людина – це дослідник, вчений, який ефективно, творчо взаємодіє із навколишнім світом, розуміє та обробляє інформацію, прогнозує події. Життя людини – це дослідження, постійне висування гіпотез про реальність, за допомогою яких можливе передбачення та контроль. Картина світу гіпотетична, і люди формують гіпотези, перевіряють їх, тобто здійснюють такі ж розумові дії, що і вчені під час наукового пошуку, це творчий дослідницький процес.

Розглянемо погляди на творчість представників гуманістичної психології. Оптимістичний погляд на природу людства, характерний для гуманістичної психології, відноситься і до розуміння природи та значення творчості.

Попередником гуманістичного підходу до вивчення творчості є компенсаційна теорія творчості Альфреда Адлера.

Поняття «творчість» було розкрито, опираючись на ідею «креативного Я», згідно з якою людина сама творить свою особистість, є господарем своєї долі, відповідальна за те, ким буде в майбутньому і яку матиме поведінку. Отже, «креативне Я» - це творча сила, що робить людину вільною. У свободі вибору проявляються самодетермінація та унікальність індивідуальності.

А. Адлер вважав, що кожна людина спочатку наділена творчою силою, завдяки якій забезпечується можливість керувати власним життям та створюється індивідуальний стиль.

Теорія творчості А.Адлера розглядає науку, мистецтво та інші галузі культури як спосіб компенсації людиною своїх недоліків. Творче «Я» впливає на досвід і робить людину архітектором свого власного життя та творцем своєї особистості.

У гуманістичній психології творчість розглядається як спосіб життя людини (не тільки як вирішення конкретних завдань), а людина – творець власного життя. Еріх Фромм, наприклад, визначає творчість як здатність дивуватися і пізнавати, вміння знаходити рішення в нестандартних ситуаціях, здатність до глибокого усвідомлення власного досвіду.

Ролло Мей, один із засновників гуманістичної психології, вважав, що творчість – це вияв мужності в житті людини. Творча особистість – це емоційно здорова людина, яка самореалізується в творчості. У своїй книзі «Мужність творити» Ролло Мей [33] пише про те, що творчість протягом багатьох століть допомагає людині позбавлятися страхів, миритися з кінцем власного буття та знаходити своє продовження у творах мистецтва. Творчий процес автор характеризує як спосіб боротьби людини із дезінтеграцією, боротьби за те, щоб викликати процеси, що призводять до гармонії.

В свою чергу, А. Маслоу вважав, що творчість – це універсальна функція людини, яка веде до самовираження. Здатність до творчості є вродженою, «дерева дають листя, птахи літають, людина творить». Здатність до творчості

або креативність, закладена в кожній людині, не вимагаючи спеціальних талантів, тому творчими можуть бути люди різних професій та соціального статусу.

За А. Маслоу, первинне джерело креативності – потреба в самореалізації, що передбачає використання своїх талантів, здібностей та потенціалу особистості.

Він перераховує риси особистості, здатної до самоактуалізації:

- афективне (емоційне) сприйняття дійсності;
- жива та відповідна реакція на оточення;
- безпосередність у відгуках на зовнішні впливи, відсутність стереотипів, низький самоконтроль;
- вміння зосередитися на проблемі;
- незалежність в судженнях;
- прийняття себе та інших такими, якими вони є;
- почуття гумору;
- «творче начало», що виражається у відсутності консерватизму, прагненні шукати нові шляхи, здатності бачити нові проблеми [31].

Однак більшість людей втрачають таку здатність у процесі виховання. Карл Роджерс стверджував, що саме життя та світосприйняття є творчим процесом. Немає суттєвої різниці в творчості, пов'язаній із створенням картин, літературних творів, симфоній, розвитком наукових теорій, визначивши внутрішні (відкритість новому досвіду; внутрішній локус оцінювання; здатність до незвичайних об'єднань) та зовнішні (психологічна безпека та захищеність; свобода самовираження) умови творчої діяльності. Супутніми компонентами прояву творчості К. Роджерс вважав емоції.

Американський дослідник креативності Е. П. Торренс визначає її як процес прояву чутливості до проблем, дефіциту знань, їх дисгармонії, невідповідності і т.д.; фіксацію проблеми; пошуку рішень, висування гіпотез; формулювання та повідомлення результатів вирішення.

Вивчення креативності як самостійної психологічної характеристики пов'язане із створенням Дж. Гілфорда [8] факторної моделі структури інтелекту. Відповідно до цієї моделі, будь-яке завдання включає матеріал, операцію та результат.

Вивчаючи креативність, Дж. Гілфорд вказав на принципову відмінність між двома типами розумових операцій – конвергенцією та дивергенцією.

Конвергентне мислення актуалізується в тому випадку, коли людині потрібно на основі великої кількості умов, знайти єдине вірне рішення та забезпечує вирішення проблеми шляхом виявлення необхідних властивостей, відповідних умовам та вимогам.

Дивергентне мислення – тип мислення, що йде «в різних напрямках». Дивергентне мислення менш обмежене, допускає зміну шляху вирішення проблеми, веде до неочікуваних результатів. Це здатність знаходити безліч варіантів вирішення проблемного завдання. Дж. Гілфорд вважав, що креативність являє собою одну з форм вирішення проблем. Було запропоновано 4 основні типи здібностей, що виявляються при вирішенні проблем.

1. Здатність визнавати наявність проблеми.
2. Швидкість, що включає в себе швидкість генерування ідей, асоціативну швидкість, швидкість вираження.
3. Гнучкість, що включає в себе здатність переключатися, адаптуватися, вникати в проблему.
4. Оригінальність, або здатність знаходити нові та оригінальні ідеї.

В подальшому Дж. Гілфорд зупинився на таких параметрах креативності:

- здатність до визначення та постановки проблеми;
- «швидкість думки» (кількість ідей, що виникають миттєво);
- оригінальність (здатність генерувати ідеї, що відрізняються від загальноприйнятих поглядів);
- здатність удосконалювати об'єкти, додаючи деталі;
- здатність вирішувати проблеми, тобто здатність до аналізу та синтезу.

На думку Е. П. Торренса[49], креативність включає в себе сукупність розумових та особистісних якостей. Головна ідея концепції креативності Е. П. Торренса полягає у подоланні зовнішніх обмежень та стандартів. Е. П. Торренс визначає креативність як здатність до загостреного сприйняття недоліків, дисгармонії, здатність відхилятися від традиційних схем.

З точки зору Г. С. Альтшуллера [2], творчість – це не прояв таланту або обдарованості, а норма людського буття. Творчі здібності є у всіх, але творчий «генетичний скарб» сам по собі не розкривається, поки не виникне потреба у суспільстві і не з'явиться можливість самореалізації особистості.

Він вважав, що творчість реалізується в інтелектуальній та духовній діяльності людини. Тому необхідно на всіх етапах становлення особистості стимулювати та організовувати інтелектуальну та духовну діяльність.

Вузька спеціалізація пригнічує розвиток мотивації до творчості. Необхідно, вважає автор теорії, універсальну освіту, але не виключає спеціальної майстерності. Головне – не розвиток здібностей, а створення мотивації на творчість і оволодіння технологіями творчої діяльності.

Основним способом розвитку творчої особистості є самовдосконалення. Роль зовнішнього середовища зводиться до переконань особистості в природності процесу творчості та його навчання, у навчанні особистості оволодіння технологіями творчої роботи.

Вітчизняний психолог Я. О. Пономарьов розглядав концепцію психологічного моделювання творчої діяльності, в якій творчість розглядається в широкому сенсі як ознака матерії. Головною складовою психологічного механізму творчості є поєднання логічного та інтуїтивного.

Суть творчості як психологічної властивості зводиться, по Я. О. Пономарьову [37], до інтелектуальної активності і чутливості (сенситивності) до другорядних продуктів своєї діяльності. Творча людина бачить додаткові результати діяльності, які і є творінням нового, а нетворча людина бачить тільки результати, що відносяться до досягнення поставленої мети, не помічаючи новизни.

Творчість, як вважає Я. О. Пономарьов [37], на відміну від форм адаптивної поведінки, відбувається не за принципами «тому що» або «для того щоб», а «не дивлячись ні на що», тобто творчий процес є реальністю, виникає незаплановано і має завершення.

Значущим висновком Я. О. Пономарьова [37] є уявлення про «біполярність» творчого процесу. Психологічний механізм творчості складається із «віддалених», іноді протилежних, полярних елементів.

На основі порівняння онтогенезу поведінки дітей в проблемній ситуації і ходу вирішення творчих завдань дорослими людьми, Я. О. Пономарьов прийшов до висновку про те, що функціональні фази вирішення творчих завдань дорослими подібні етапам онтогенезу дитини.

При вивченні терміну «творчість» нас насамперед цікавить і його трактування з точки зору педагогіки.

З позиції Я. О. Пономарьова [38], дане поняття характеризується як взаємодія педагога і учня, що веде до розвитку. Творчість автор розглядає як педагогічна взаємодія. Унікальна творча діяльність, на думку вченого, є специфічною формою взаємодії, а в якості критерію творчості виступає механізм розвитку. Виходячи з цього визначення, механізмом розвитку творчих здібностей дітей є організація специфічних форм взаємодії дитини із дорослими в процесі різних видів діяльності.

У працях вітчизняних вчених (Д. Богоявленська, В. Н. Дружинін) в поняття «творчість» включене значення «ініціативність», що виникає як самостійна, не стимулювана ззовні активність суб'єкта у вигляді визначення проблеми, коли час, швидкість дій перестають грати роль значимого фактора. Д. Б. Богоявленська [5] розкриває рівні інтелектуальної активності, виділяючи наступні: 1) стимулюючо-продуктивний (репродуктивний, пасивний); 2) евристичний; 3) креативний.

До стимулюючо-продуктивного рівня активності відноситься така діяльність, яка з'являється тільки під впливом зовнішнього стимулу. Евристичний рівень інтелектуальної активності передбачає аналіз структури

діяльності, пошук нових, більш логічних або вдалих способів вирішення проблемних ситуацій. Креативний рівень характеризують самостійність, глибокий аналіз проблем при вирішенні завдань. Можна говорити про те, що тут має місце розвиток діяльності за ініціативи самої особистості, а це, на думку Д. Б. Богоявленської, і є творчість.

Проаналізувавши наукову літературу, можна зробити висновок, що природа творчості різноманітна.

Діяльнісна теорія (Д. Богоявленська, В. Н. Дружинін, Я. А. Пономарьов) розглядає творчість як активність особистості, особливо організована взаємодія вихованців і педагогів, спрямована на вирішення протиріччя (тобто творчого завдання).

Для творчості необхідні об'єктивні (соціальні, матеріальні) і суб'єктивно-особистісні (знання, вміння, творчі здібності) умови, результати творчості характеризуються суб'єктивною / об'єктивною новизною та оригінальністю, особистою та соціальною значимістю, а також прогресивністю.

Види творчості різноманітні, як і сфери діяльності. Виділяють наукову, технічну, художню, музичну, літературну, педагогічну творчість із різними підвидами. Між деякими з них є досить тісні взаємозв'язки.

Наукова творчість пов'язана з відкриттям явищ і загальних закономірностей розвитку світу. Серед особливостей наукової творчості виділимо наступні:

- вирішення науково-дослідного завдання базується на абстрактному, словесно-логічному мисленні;
- продуктом наукової творчості є нове знання, що виникає у вигляді образів, понять, умовиводів, теорій та абстрактних ідей; процес наукової творчості полягає в дослідженні реально існуючого, але недоступного нашій свідомості (непізаного), а результатом дослідження стає отримання нового знання або відкриття;
- процес наукового дослідження може носити як емпіричний, так і теоретичний характер:

- емпіричне дослідження є результатом осмислення і узагальнення безпосередньої практичної роботи із об'єктом в процесі спостереження та експерименту;
- теоретичне дослідження пов'язане із вдосконаленням та розвитком понятійного апарату науки і опосередкованим пізнанням об'єктивної реальності, розробкою теорій на основі матеріалу емпіричного дослідження;
- наукова творчість найчастіше буває колективною, так як висунуті окремими вченими гіпотези, теорії, факти піддаються обговоренню, рецензуванню, критиці з боку колег;
- історична зумовленість наукових відкриттів, обумовлена необхідністю прогресу суспільства на тому чи іншому етапі його розвитку;
- часто наукові ідеї і відкриття випереджають свій час, в результаті чого можуть бути не оцінені сучасниками та отримати підтвердження через кілька десятиліть, тому для багатьох видатних вчених визнання буває лише посмертним.

«Наукова творчість – найвище пізнання, що характеризується оригінальністю, неповторністю способів отримання нового наукового знання та повторюваністю їх результатів, акт, в основі якого лежить процес перетворення інтуїтивного знання» (А. А. Новиков).

Технічна творчість пов'язана з практичним (технологічним) перетворенням дійсності. Близька за своїми психологічними характеристиками до наукової творчості, але має і відмінності.

1. Опірається на наочно-образні і наочно-дійові компоненти мислення.
2. Процес технічної творчості виявляється у винахідництві, конструюванні, а його продуктом є механізм, конструкція, що відповідає вимогам. Причому, технологічні матеріали та кінцевий матеріалізований продукт набувають самостійного значення. Звідси їх раціональність та утилітарність.
3. Важливо зауважити, що винахід і відкриття – це явища досить різні. Те, що відкриває наука, вже існує, а те, що винаходиться, не існувало до того, як це створили. У цьому відмінність технічної творчості від наукової.

4. Винахід завжди ґрунтується на вже наявному досягнутому рівню технічного прогресу.

Технічне мислення має такі основні характеристики:

- а) має структуру, в якій взаємодіють понятійні, образні та практичні компоненти;
- б) має в своєму розпорядженні звичайний арсенал логічних засобів вирішення технічного завдання – аналіз, синтез, узагальнення, класифікація.

При цьому для стимулювання вирішення технічного завдання емоційні переживання не відіграють ключову роль, як при створенні художнього образу. Результат технічної творчості (як створена технологія, так і технічний об'єкт) має чіткий матеріально-ціннісний еквівалент на відміну від інших видів творчої діяльності (в науці та мистецтві).

Із зазначеної особливості технічної творчості пов'язана його особлива історична обумовленість, відмінна від соціально історичної обумовленості мистецтва.

Якщо в мистецтві художник відображає духовні потреби своєї епохи, то винахідник відображає її практичні, матеріальні потреби. При цьому він в повній мірі опирається на вже наявний технічний базис, на досягнутий рівень технічного прогресу, проте вирішальне значення все-таки має практична потреба.

Ще одна специфічна риса – об'єктивне досягнення та можливість повторюваності результату. Багатозначний контекст розуміння творів мистецтва по-різному розуміється різними людьми і погано піддається логічному аналізу. Технологія створення технічного продукту (навіть при можливій оригінальності та неповторності) більш очевидна і може бути абсолютно точно зрозуміла та повторена іншими людьми на основі детального аналізу. Для технічної творчості, як і для художньої, необхідні особливі характеристики особистості.

До таких специфічних властивостей винахідника можна віднести наявність технічного мислення, а також швидке перенесення навичок, набутих під час вирішення одного технічного завдання, на рішення іншого.

Крім того, творча особистість в сфері технічної творчості повинна вміти долати інерцію мислення, тобто бути наділеною інтелектуальною гнучкістю. Таку властивість вдається реалізувати далеко не всім, так як інтелекту властиво «заганяти» даний об'єкт в певні обмеження, які в подальшому заважають творчо вирішувати технічні завдання.

Художня творчість пов'язана з естетичним освоєнням дійсності, задоволенням естетичних потреб. Художня творчість – це духовно-практична діяльність людини, в результаті якої виникає особливий матеріальний продукт – витвір мистецтва, тобто творчість має суспільну цінність та значення, а її особливості полягають в наступному:

1. Грунтується в основному на наочно-образне мислення, хоча мають значення і абстрактно-логічне та наочно-дійове мислення.
2. Ключовим компонентом художньої творчості є емоційне переживання, без якого взагалі неможливий творчий процес, що часто призводить до протиставлення мистецтва і науки, абстрагується від людських емоцій, які, наприклад, на думку К. Юнга, мають здатність руйнувати думки. Вищим проявом емоцій в мистецтві є катарсис, пікове емоційне переживання, сприймається людиною як психологічне очищення, народження нового життя.
3. Реалізується художня творчість в мистецтві, а результатом виступає художній образ, закладений в матеріальному об'єкті (картині, скульптурі, літературному або музичному творі). Причому подібні (або навіть однакові) узагальнені образи можуть бути втілені різними матеріальними художніми засобами, наприклад, типаж одного і того ж героя в літературному творі, кінокартині і т.д.
4. Раціональна сторона художньої творчості прихована і часто не має утилітарного призначення, не вимагає впровадження в практику, як винахід або нове наукове знання.

5. Художня творчість створює можливість багатозначного відображення різними людьми одного і того ж твору, що пов'язано із суб'єктивним сприйняття. У мистецтві більше «непередбачуваності», об'єктивної незрозумілості.

6. Яскрава особливість художньої творчості пов'язана з вираженим естетичним смаком. Прагнення до гармонії, пропорційності співвідношення цілого і його частин, вдосконалення краси – невід'ємна частина мистецтва.

7. Художній процес має особливі соціально-історичні основи: характер творів мистецтва історично змінюються, художник відображає духовні потреби своєї епохи. Це пов'язано з тим, що на певному етапі історичного розвитку виникає потреба в осмисленні певних сторін буття, закарбуванні особливо значущих для даної епохи подій, почуттів, думок.

Так, естетика Середньовіччя оспівує внутрішню духовну красу людини, її внутрішній зв'язок із Божественним, а епоха Відродження – гімн тілесної гармонійної краси людини відображає внутрішній духовний зміст.

8. Для художньої творчості потрібні також особливі характеристики особистості, специфічні властивості «художньої натури»: чуйність, прагнення естетично відображати та перетворювати реальність. Інша невід'ємна властивість «художньої натури» – чуйність до образних вражень, які дають поштовх творчому процесу.

Вразливість художників, музикантів або акторів виступає як невід'ємна частина їх характеру. Наприклад, І. Левітан міг заплакати, милуючись грою фарб західного неба. Нарешті, найважливішою особистісною характеристикою людей мистецтва є структура та зміст художніх здібностей, в основі яких природні задатки.

Таким чином, творчість – діяльність людини, результатом якої є створення нових матеріальних та духовних цінностей. Творчість передбачає наявність у особистості здібностей, знань, умінь, а також мотивів, завдяки яким створюється продукт, що відрізняється новизною, оригінальністю, унікальністю, що має суспільне значення.

У творчій діяльності важливу роль відіграють уява, інтуїція, а також потреба особистості в самоактуалізації, розкритті та розширенні творчих можливостей.

Творча діяльність виникає не відразу, вона поступово розвивається із елементарних форм. Творчість дітей суттєво відрізняється від творчості дорослих. Поведінці дитини властиві спонтанність, безпосередність, яких вже немає у дорослої людини.

Д. А. Леонтьєв [25] описуючи шляхи розвитку творчості в дитячі роки, відзначає, що творчість притаманна всім дітям, суть якої полягає в грі можливостями та створенні чогось нового за межами будь-якої оцінки. Творчість дорослого полягає в поєднанні з культурою та внесення об'єктивно нового. Перехід від першого до другого відбувається через подолання неминучих процесів конфронтації із соціокультурним середовищем, результат якого залежить від особливостей особистості, перш за все таких, як мужність і особистісна інтеграція.

Творчість в дитячі роки розкривається як гра, тому діти не так зацікавлені в результатах своєї творчої діяльності, як дорослі, вони ніколи не переробляють свої малюнки, не виправляють свої перші вірші. Разом з тим в грі дитини, як у фокусі, зібрані всі творчі потенції особистості, частина з яких розвиватиметься в подальшому, а частина залишиться нереалізованою, прихованою.

Співучасть і співпереживання, яскраво проявляються в грі дитини, і є показником ігрової природи мистецтва. Гра як вид діяльності розвиває творчі здібності.

По-перше, гра, як і творчість, ґрунтується на інтересах, тобто завжди емоційна. Гра є проявом високої творчої активності. По-друге, в грі відбувається емоційне перетворення живої і неживої природи в уявну дійсність, в іншу реальність.

У грі дитина уявляє, фантазує, використовує предмети-замінники, займає привабливу роль дорослого. Тільки в грі, як і в творчості, велику роль

відіграють несвідомі процеси. У дитячій грі і в дорослій творчості уява відіграє провідну роль.

У психологічному нарисі, присвяченому особливостям уяви в дитячому віці, Л. С. Виготський [7] звертає увагу на те, що в дитинстві уяву в своєму розвитку випереджає інтелект.

Для дитини необхідна емоційна реакція на отримані враження, і в роботі уяви вона знаходить своє вираження. Є велика різниця між дитячою та дорослою творчістю, уявою.

По-перше, дитина не прагне досягнення результату, а отримує задоволення від самого процесу гри, переживаючи її, отримуючи враження. По-друге, хоча дитяча уява працює бурхливо, керується тільки мимовільним увагою. Дитину не можна змусити грати, проте гра захоплює цілком і таким чином розвиває післядовільну увагу. У цьому сенсі гра не може порівнюватися ні з яким заняттям, крім читання.

З чотирьох-п'яти років починаються сюжетно-рольові ігри, спочатку індивідуальні, потім колективні. Величезне значення в такій грі має імпровізація. Сама діяльність умовна, діти вірять в те, що відбувається в грі, але ніколи не втрачають почуття реальності, завжди знаючи, що всі ігрові дії відбуваються «не насправді». Це розвиває творчу активність, здатність переключення уваги, уяву, співпереживання та наступний рівень – ідентифікацію (ототожнення себе з іншими). У колективній грі-імпровізації одні діти стають лідерами, інші грають другорядні ролі.

Особливе місце в розвитку творчих здібностей дитини займає малюнок. Дитяче образотворче мистецтво – це творчість, що наочно відображає можливості художнього розвитку дітей. На відміну від дорослої художньої творчості дитяча художня діяльність теж гра.

Малюнки маленьких дітей, незалежно від часу і просторових віддаленостей (ми можемо брати малюнки різних тисячоліть і різних країн), дивним чином схожі та демонструють певні закономірності в поступовій трансформації змін змісту та форми. Такі етапи характеризують також процес

історичного розвитку мистецтва (від первісного суспільства до наших днів), що доводить обумовленість цих етапів закономірностями психічного розвитку особистості.

Всі діти, незалежно від місця та культури проходять через одні й ті ж етапи розвитку творчості в образотворчій діяльності. Такі закономірності дозволяють виділити етапи розвитку дитячого малюнка.

Перший етап – дообразотворчий, або етап каракулів. Відомо, що найперші малюнки дітей називають каракулями, це випадково накреслені лінії або штрихи, які захоплюють дитину та поступово переростають в рухову гру, яка відображатиме життєві ситуації.

Дитина ще не малює, а грає із художніми матеріалами. Поява відбитків власних рухів, відчуття слухняності ліній заворожують дитину. Стадія каракулів важлива саме тим, що дитина опановує рухи своєї руки.

Поступово рухи стають впевненими, дитина відмічає збіг реального світу з графічними знаками, які створює. Каракулі закінчуються в той момент, коли з'являється замкнений контур - «коло». Коло стає універсальним позначенням будь-якого предмета, а потім структурним елементом будь-якого зображення. Народження першого зображення предмета стає початком наступного етапу в розвитку дитячої мистецької творчості.

Другий етап – етап структурно-функціонального зображення. На цьому етапі з'являється здатність виділяти окремі частини предметів, які характеризують особливості прояву у дитини, з'являється прагнення виділити частини предмета і відобразити їх відповідно до їх функціонального призначення.

Приблизно у віці 2-4 років починається образотворчий період, перша стадія якого – стадія предметного малювання (схематичного зображення). Перші наочні зображення, як правило, не створюються спеціально, вони «впізнаються» в тому, що намальовано. Малюнки схематичні і дивно схожі.

На четвертому-п'ятому році життя дитина вступає в стадію схематичного зображення. Наприклад, людина спочатку зображується надзвичайно

спрощено. Фігура складається з двох основних частин – голови та якої-небудь опори. В якості опори виступають часто тільки ноги, які можуть бути прикріплені безпосередньо до голови.

Пізніше дитина вносить символічне значення в малюнок та закріплює зв'язок зображення із самим предметом, що дозволяє планувати малюнок. Дитина починає малювати навмисно, випереджаючи процес зображення задумом, який виникає з ініціативи самої дитини або з ініціативи дорослого. Поява початкового задуму в малюванні супроводжується коментарями та прагненням закінчити розпочату справу.

Малюнок дитини площинний та не має об'єму, з'являється певний порядок в зображенні, і пов'язано це з тим, що дитина відкриває для себе певний порядок в навколишньому світі та прагне відобразити його в своєму малюнку. Дитячі малюнки часто непізнавані для дорослого, але легко розуміються іншими дітьми.

Третій етап – просторово-сюжетне зображення. Це стадія розвитку малюнка, або стадія правдоподібних зображень, характеризується поступовою відмовою від схем та спробами відтворити дійсний вигляд предметів. Дитина розуміє організацію простору та систему відносин між героями життєвих подій. Малюнок дитини стає розповіддю.

Персонажі та предмети в одному ряду, не плавають в просторі, а чітко орієнтовані щодо верху-низу. Земля, дерева, звірі, люди не затуляють один одного. Вгорі зображені небо та сонце. Дитина зображує різні предмети та їх рух, а самі предмети стають впізнаваними, деталізованими. Більше уваги приділяється зображенню одягу.

До п'яти років у дітей складається індивідуальна символічна система, яка дозволяє використовувати просторові та колірні коди для передачі інформації за допомогою малюнка.

Дитячі малюнки стають дуже яскраві та виразні, тому що головне в них - ставлення маленького художника до зображення. Те, що викликає емоційні переживання, зображується більшим розміром, наприклад, у страшного

крокодила величезні зуби і т.д. Добрі персонажі малюються ретельніше, злі – недбало. Ставлення до людей передається через розмір та колір.

Характерні риси малюнків дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку вказують на образний, емоційний характер дитячого мислення та особливості дитячого сприйняття. Наприклад, для дітей властиво передавати дрібні другорядні деталі в зображуваних предметах, в той же час, втрачаючи головні суттєві риси.

Четвертий етап – естетично значуще зображення.

До кінця дошкільного віку та початку молодшого шкільного віку, слово для дитини набуває функції знакового сигналу та несе в собі програму дій. Дитина в цьому віці може дати повний словесний опис свого задуму, показує, де будуть розташовані персонажі його майбутнього малюнка. У тематичних малюнках відбувається наповнення малюнка кольором, при цьому не дотримуються тональності, а тому малюнки молодших школярів не завжди виразні. Розбіжність уявного та створеного на малюнку спонукає дитину звертатися до дорослого за допомогою для досягнення бажаного результату. Якщо обмежуватися тільки правилами образотворчого мистецтва, ми не зможемо допомогти дитині відображати форму, наповнену емоційним змістом. Дитина буде вивчати старанно техніку малювання, втрачаючи інтерес до творчості.

Малюнки дітей, незважаючи на особливості зображення, майже завжди відображають події, пов'язані з їх повсякденним життям, або сюжети, взяті з книг, переглянутих мультфільмів, кінофільмів. У малюнках діти молодшого шкільного віку осмислюють свої переживання, відкривають для себе комунікативну сторону, прагнуть втілювати не тільки сюжет, а й власні переживання.

Зміст дитячого малюнка діагностично, може розповісти про те, чим захоплена дитина, що її хвилює, чим зайнята у вільний від навчання час та який рівень розвитку.

Ф. Вернон виділяє наступні особливості творчої дитини. Як правило, вона починає рано читати, тобто текст стає стимулом для роботи уяви. Обдарована дитина сама обирає собі заняття і може довго займатися сама.

Вона ініціативна і цим незручна для педагога. Зазвичай поряд з хорошою концентрацією уваги і увагою, такі діти мають добре розвинену пам'ять.

Творча дитина емоційна, її міміка виразна. У неї сильна потреба у самовираженні, тому любить малювати або проявляє себе в будь-якому іншому виді творчості. Як вже говорилося, діти беруться за кольорові олівці, починають складати вірші, захоплені новими враженнями, розігрують історії, втілюючи свої фантазії, співають від радості, що переповнює. Але коли виникають негативні емоції, на відміну від дорослих художників, вони плачуть.

Творчість дитини не має суспільної значущості та не створює суспільні цінності. Однак Л. С. Виготський зазначав, що творчість «існує не тільки там, де створені великі історичні твори, а всюди там, де людина поєднує, змінює, створює що-небудь нове, яким би незначним не здавалася це нове в порівнянні зі створенням геніїв» [7, с.6], тобто творчість, на думку Л. С. Виготського, це оригінальний пошук, творче мислення, міркування.

Порівнюючи дитячу творчість та творчість дорослої людини, можна виділити спільні та відмінні риси творчої діяльності. Творчість дитини та дорослого об'єднують такі характеристики:

- цілеспрямованість, визначеність завдання;
- новизна продукту творчості для його творця;
- емоційна забарвленість.

Однак, на шляху до досягнення мети можна виділити наступні характеристики дитячої творчості.

1. Творчість дітей не завжди має самостійний характер, мета творчої діяльності може визначатися дорослим.
2. Етап втілення задуму та отримання результату у дитини обмежений у часі.

Основними характеристиками дитячої творчості є наявність мети та мотиву діяльності; прагнення до комбінування, перенесення знань та умінь в

нові умови; короткий шлях від задуму до втілення; націленість на результат, тобто творчість як діяльність, носить цілісний характер та супроводжується глибокими емоційними переживаннями.

Педагогічна цінність творчої діяльності дітей полягає у пізнавальному характері і відкритті багато нового для себе. Для оцінки творчої діяльності дітей використовуються такі критерії: наявність стійкого інтересу до творчої діяльності та позитивного ставлення до процесу творчості; характер творчої діяльності; якість результату творчості; цілеспрямованість та самостійність; наявність творчої уяви та рівень творчого мислення; тривалість творчої діяльності.

Серед багатьох соціальних і природних чинників розвитку творчих здібностей найважливішим, звичайно, є освіта.

На етапі шкільної освіти ми втрачаємо багато обдарованих учнів, по-перше, тому, що далеко не завжди творчі діти отримують визнання і у вчителів, і у однолітків. Як вже зазначалося вище, вони незручні, не схожі на інших, губляться в умовах змагання, стресу.

Так звані відмінники (діти з високим інтелектом, але з невисоким творчим потенціалом) в шкільному навчанні мають переваги над тими, кому нудна шкільна нормативність.

По-друге, навчання в школі формалізовано і, незважаючи на спроби щонебудь змінити, все-таки таким і залишається. Стандартизація потрібна для того, щоб дати учням необхідні знання. Обов'язкові дисципліни також стримують вільний прояв активності.

По-третє, вся система освіти орієнтована та передбачає засвоєння норм, формул, визначень, систематизацію інформації. Матеріал для кращого засвоєння підпорядкований логіці. Творча особистість педагога може нейтралізувати стримуючий творчість дидактично спрямований процес освіти.

Тому найважливішим фактором творчого розвитку учнів є творчий педагог. Тільки творчий педагог з нестандартним мисленням, почуттям гумору, нівелюючи тиск авторитетів, переміщаючи фокус уваги учнів на творчі

завдання, для виконання яких необхідні певні навички. Творчий педагог – це перш за все зрілий майстер своєї справи, підготовлений і компетентний, освічений, тому що виховати особистість може тільки особистість.

Творчого педагога відрізняють наступні характеристики:

- віра у власні сили, в можливість змінити і перетворити педагогічну діяльність;
- інтерес до інших людей;
- спілкування з дітьми має для нього особистісну значимість;
- високий рівень емпатії;
- широта захоплень;
- професійна інтуїція;
- воля та цілеспрямованість;
- прагнення до досягнення мети.

Характерно, що творчі педагоги менш винахідливі в руйнуванні та запереченні, але сильніші в творенні, організації допомоги учням і колегам, перетворенні педагогічного процесу з метою досягнення позитивного результату.

Завдяки високому рівню освіченості творчий учитель здатний дивуватися, бути сприйнятливим до нових ідей, методів вирішення нагальних педагогічних завдань. Він здатний створювати на уроці творчу атмосферу, визначати для себе пріоритетні цілі, співставляти їх з універсальними педагогічними зразками.

По-справжньому творчий учитель не конфліктує з колегами, тим більше з учнями. Продуктивність роботи творчого педагога вище і ефективніше роботи звичайного вчителя, незважаючи на те що він витрачає багато часу на обдумування задумів, пошук нових професійних підходів та методів їх здійснення в процесі професійної діяльності.

Крім творчих педагогічних здібностей будь-який педагог повинен працювати над розвитком спеціальних прийомів роботи, які допомагають досягати поставлених перед ним і учнями цілей. Повинен постійно цікавитися станом здоров'я своїх учнів, їх інтересами та уподобаннями, але не забувати і

про свій стан здоров'я. Уміння слухати і чути, про що говорять школярі, що хочуть розповісти вчителю, це також педагогічне мистецтво.

Навчати дітей творчості можливо, якщо в якості стимула виступає творча діяльність самого педагога, яка надає дітям свободу в прийнятті рішень по організації процесу навчання та у виборі способів досягнення мети.

Головним фактором, що визначає розвиток творчості учнів в школі, є зміст взаємин дітей та дорослих, позиція, яку займає дорослий по відношенню до своїх вихованців.

Однією з важливих умов розвитку творчих здібностей у дітей – створення атмосфери, яка сприяє появі нових ідей. Перший крок на шляху створення такої атмосфери – розвиток відчуття психологічної захищеності у дітей.

Вчителю і вихователю необхідно завжди пам'ятати про те, що критичні висловлювання на адресу дітей і створення у них відчуття, що їх пропозиції неприйнятні для вирішення того чи іншого завдання, самий вірний спосіб придушити їх творчі здібності. Педагогу слід заохочувати дітей в їх спробах братися за складні завдання, розвиваючи їх наполегливість, прагнення доводити справу до кінця.

Творчі якості особистості можна розвинути тільки в справі, яка вимагає відповідних здібностей. Щоб школярі змогли сформулювати ідею, необхідно надати їм засоби, що розвивають навички мислення, вміння оцінювати, досліджувати та відкривати щось нове.

Це означає, що на кожному уроці треба прагнути створити творчу ситуацію, вирішувати, нехай маленьку, але проблему, яка не має готових відповідей. Важливо враховувати ініціативу дітей і не робити за них те, що вони можуть зробити самостійно. Не потрібно надавати допомогу, як тільки діти зіткнулися з труднощами, адже жодне відкриття не зроблено з легкістю.

Допомога потрібна, коли труднощі нездоланні. Існують три типи подібних труднощів:

- інформаційно-виконавчі (не знають, не вміють чого-небудь);
- інтелектуальні (невміння здійснювати розумові операції);

- особистісні (низька мотивація; відсутність досвіду пошуку рішення в ситуації невизначеності; занижена або завищена самооцінка; установка на швидке рішення або очікування допомоги вчителя; нездатність до співпраці).

Результатом допомоги вчителя має бути не вирішення ним розглянутої проблеми, а активізація діяльності дітей.

Щоб дитина могла успішно діяти як член групи, їй необхідно володіти відповідними навичками спілкування та співпраці, тому вихователю важливо розвивати у дитини здатність взаємодіяти з оточуючими, розуміти почуття та потреби інших людей.

Рівень ефективності процесу розвитку творчої активності дитини залежить від ступеня врахування її індивідуальних особливостей.

Це процес невинного керівництва, для того щоб кожна дитина добре пристосувалася до навколишнього світу та стала щасливою особистістю. Разом з тим, таке керівництво здійснюється максимально непомітно.

Наприклад, важливо оцінювати результати навчальної діяльності не з позицій загального стандарту або упередженості, а особливо відзначати індивідуальні досягнення учня.

Оцінювати результати досить важко: оцінка повинна бути максимально об'єктивною та «включати мету майбутнього навчання», а форма заохочення гнучкою. Якщо заохочення стало звичним явищем, його необхідно припинити. Завжди можна у вигляді заохочення дати більш важке завдання зі словами: «Я знаю, ти з цим впорасешся». Так поступово формується мотив досягнення, де головне – отримати позитивні емоції від добре зробленої справи. При цьому фокус самооцінки переноситься з себе самого на справу, досягнення поставленої мети. Обов'язковим є використання педагогом психолого-педагогічних умов:

- включення в процес навчання і виховання творчих завдань та ситуацій;
- створення системи ускладнення творчих завдань в різних видах навчальної та позанавчальної діяльності школярів: образотворчої, театралізованої, художньої та музичної.

Все сказане вимагає від педагога постійного розширення власних творчих можливостей. Дуже важко долати силу інерції, шаблонності, формальностей, шукати нові засоби впливу на учня.

По-перше, творчість педагога проявляється в здатності діагностувати психологічний стан учня, рівень його здібностей, індивідуальні особливості його особистості.

По-друге, педагогічна творчість - це здатність передбачення того, ким може стати учень, які здібності розкриються. У зв'язку з цим, педагог не має права на упередженість. Він повинен діагностувати потенційні можливості та творчі можливості учня.

По-третє, творчість педагога полягає в тому, щоб бачити прояви творчих здібностей дітей не тільки на уроках, а й у позаурочний час.

Навчання і виховання формують потреби, інтереси, установки, переконання, ідеали, світогляд, причому педагог домагається максимального розвитку кожної дитини відповідно до його унікальності та потребам. Необхідно уважно спостерігати за всіма проявами творчого потенціалу учня.

По-четверте, в процесі занять необхідно використовувати ті прийоми, які будуть найбільш ефективні для даного учня. В цьому і полягає індивідуальний підхід до навчання.

По-п'яте, творчість педагога проходить «тут і зараз», що складається з імпровізацій – миттєвих та точних поведінкових реакцій на ситуацію, на ту чи іншу несподівану поведінку учня.

Таким чином, розвиток творчості та творчих здібностей у молодших школярів обумовлено наступними педагогічними та психологічними умовами організації процесу навчання і виховання в початковій школі.

1. Зміна ролі учня. Принципова зміна ролі учня початкової школи на уроці, згідно з якою він повинен стати активним учасником пізнання, що має можливість обирати, задовольняти свої інтереси та потреби, реалізовувати свій потенціал. В процесі виконання творчих завдань необхідна особистісно-діяльнісна взаємодія учнів і педагога. Суть його в

нерозривності прямого та зворотнього впливу, усвідомленні взаємодії як співтворчості; довірчому відношенні в класі; стимулюванні відповідальності та незалежності; акценті на самостійні розробки учнів, спостереження, почуття, зіставлення.

2. Комфортна психологічна атмосфера. Створення комфортної психологічної атмосфери, яка б сприяла розвитку здібностей: заохочення і стимулювання прагнення дітей до творчості, віра у власні сили та можливості школярів, безумовне прийняття кожного учня, повагу його потреб, інтересів, думок, виключення зауважень та засуджень. Негативні емоції (тривога, страх, невпевненість в собі) негативно впливають на результативність творчої діяльності, особливо у дітей молодшого шкільного віку, так як їм властива підвищена емоційність. Важливий сприятливий психологічний клімат і в учнівському колективі, коли створена атмосфера доброзичливості, турботу про кожного, довіри та вимогливості.
3. Створення внутрішньої мотивації до навчання. Необхідність внутрішньої мотивації до навчання з установкою на творчість, високу самооцінку, впевненість в своїх силах. Тільки на їх основі можливий успішний розвиток творчих здібностей. Тоді пізнавальна потреба, бажання дитини, її інтерес не тільки до знань, але і до самого процесу пошуку, емоційний підйом послужать надійною гарантією того, що більше навантаження не призведе до перевтоми, а піде дитині на користь.
4. Коректна педагогічна допомога дитині. Ненав'язлива, доброзичлива допомога (а не підказка) дорослих. Не можна робити що-небудь за дитину, якщо вона може зробити це сама.
5. Поєднання різноманітних форм роботи. Оптимальне поєднання фронтальних, групових, індивідуальних форм роботи на уроці в залежності від цілей виконання творчого завдання і його рівня складності. Перевагу колективної і групової форм обумовлена тим, що спільний пошук дозволяє поєднати знання, вміння, здібності кількох

людей, сприяє підвищенню інтенсивності рефлексії, що грає важливу роль в процесі створення нового. У процесі рефлексії учень усвідомлює не тільки творчу діяльність як таку, а й себе у творчості, що дозволяє корегувати свій освітній шлях.

6. Міжпредметні зв'язки. У процесі вирішення творчих завдань, як правило, необхідно використовувати знання з різних областей. І чим складніше завдання, тим більше знань слід застосувати для його вирішення.
7. Створення ситуації успіху. Завдання творчого характеру повинні даватися всьому класу. При їх виконанні оцінюється тільки успіх. У кожній дитині вчитель повинен бачити індивідуальність. Не варто готувати творчі завдання персонально, для найбільш здібних учнів і пропонувати їх замість звичайних завдань, які даються всьому класу.
8. Самостійність виконання творчого завдання. Самостійне виконання дитиною завдань, що вимагають максимального навантаження, поступово підвищують її рівень. Необхідні складні, але посильні для дітей творчі завдання, які стимулюють інтерес до творчої діяльності та розвивають відповідні вміння.
9. Різноманітність творчих завдань, як за змістом і за формами, так і за ступенем складності. Оптимальне поєднання творчих та звичайних навчальних завдань дозволяє розвивати учнів, забезпечує роботу вчителя в межах розвитку кожного з учнів.
10. Послідовність і системність у розвитку творчих здібностей молодших школярів. Епізодичний характер творчих вправ і завдань, передбачений будь-якою програмою початкового навчання, не сприяє активізації творчої діяльності учнів, а отже, недостатньо ефективно впливає на розвиток творчих здібностей дітей.

Ще одним важливим соціальним фактором розвитку творчих здібностей є сім'я.

Видатний зарубіжний мислитель ХХ століття І.А.Ільїн писав про сім'ю, як про лабораторію людських доль. Тут люди не ставлять ніякої особливої

творчої мети, а просто живуть, радіють, сумують, але при цьому максимально вільно проявляють себе, реалізуючи потреби в продовженні роду, турботі про ближніх, в любові і розумінні, передачі накопиченого досвіду.

І. А. Ільїн вважав, що мистецтво виховання дітей – це витончене, благородне і відповідальне мистецтво.

Роль сім'ї і батьків у розвитку інтелектуальних та мистецьких творчих здібностей дітей пов'язана із наступними характеристиками сімейного виховання:

- моральна атмосфера в сім'ї;
- стабільність і чесність в сім'ї;
- гумор та жарти в спілкуванні, жива яскрава атмосфера, оптимізм.

Факторами сімейного виховання, які ефективно впливають на розвиток творчих здібностей дітей, є:

- наявність братів або сестер, коли соціальні ролі дитини більш гнучкі, дитина є і старшою, і молодшою по відношенню до інших дітей в сім'ї;
- можливість поважати батька і відчувати емоційну близькість з матір'ю;
- звучання живої музики в будинку (гра на фортепіано, народних інструментах, спів);
- організація художньо-естетичної діяльності, коли батьки грають разом з дітьми або читають їм вголос, беруть участь разом з ними в театралізованих іграх, домашніх спектаклях;
- увага батьків спрямована не стільки на академічні успіхи, скільки на моральний розвиток дитини та її індивідуальні зусилля;
- прояв довіри до дітей, теплоти і близькості, поваги та цікавості до її справ;
- прагнення до підвищення освіти членів сім'ї, сприйняття нових знань.

Серед численних фактів, які підтверджують найважливішу роль сімейних відносин, є і такі:

1. Великі шанси проявити творчі здібності має, як правило, старша або єдина дитина у сім'ї.

2. Менше шансів проявити творчі здібності у дітей, які ідентифікують себе з батьками. Навпаки, якщо дитина ототожнює себе з «ідеальним героєм», то шансів стати креативним у неї більше. Цей факт пояснюється тим, що у більшості дітей батьки - «середні», нетворчі люди, ідентифікація з ними призводить до формування у дітей нетворчої поведінки.

3. Частіше творчі діти з'являються в сім'ях, де батько значно старший матері.

4. Для розвитку креативності сприятливо впливає підвищена увага до здібностей дитини.

Таким чином, вплив сімейних відносин на розвиток креативності молодших школярів обумовлено гармонійними відносинами між батьками, а також між батьками і дітьми; творчою спрямованістю особистості батьків як зразка для наслідування; очікуваннями батьків по відношенню до дитини, наприклад, очікуванням досягнень або незалежності.

У всьому світі психологи стурбовані тим, що діти все менше граються, і все більше часу проводять біля телевізора, сприймаючи в готовому вигляді те, що при читанні книги повинні були б уявити самі.

Комп'ютерні ігри звужують горизонти особистості, до того майже всі вони агресивні.

Французькі дослідники свідчать, що телевізійна культура негативно позначається на успішності в початковій та середній школі. У дітей, які проводять весь вільний час біля телевізора або за комп'ютерними іграми, не концентрують довірливої увагу та не розвивають уяву.

Тому, найважливішими питаннями педагогіки є: «Як навчити творчості кожного учня?», «Як розвинути закладений в кожній дитині творчий потенціал?»

Розглянемо умови розвитку креативності, запропоновані як зарубіжними, так і вітчизняними дослідниками.

Дж. Гілфорд виділив наступні способи стимуляції творчої активності.

1. Забезпечення сприятливої атмосфери. Доброзичливість з боку вчителя, відмова від виставлення оцінок та критики на адресу дитини сприяють вільному вияву дивергентного мислення.
2. Збагачення навколишнього середовища найрізноманітнішими, новими для дитини предметами і стимулами з метою формування допитливості.
3. Заохочення висловлювання оригінальних ідей.
4. Забезпечення можливостей для практики. Широке використання завдань дивергентного характеру стосовно найрізноманітніших видів діяльності як навчального, так і позанавчального характеру.
5. Використання особистого прикладу творчого підходу до вирішення проблем.
6. Надання дітям можливості активно задавати питання.

Е. П. Торренс [49] визначив психологічні умови, які сприяють розвитку креативності:

- орієнтація дитини на творчі рішення;
- зняття перешкод щодо ініціативи дитини;
- заохочення різних творчих задумів в школі і вдома;
- надання можливості діяти;
- виховання у дитини усвідомлення цінності творчих рис своєї особистості;
- виховання у дитини уваги до властивостей навколишнього середовища.

Крім того, були визначені психологічні умови, які гальмують розвиток креативності: орієнтацію на успіх; орієнтацію на думку однолітків; зосередження на рольових стереотипах; уявлення дорослих про креативність як відхилення від норми; заборона питань та обмеження ініціативи; жорстке розмежування трудової та ігрової активності дитини.

Теоретичні дослідження і педагогічна практика доводять, що всіх людей можна навчити творчості, особливо якщо почати працювати ще в дитинстві.

Відомий педагог І. Я. Лернер наводить переконливі аргументи, які підтверджують, що досить часто невстигаючі діти вчаться мислити творчо і, природньо, завдяки цьому покращують свої успіхи в навчанні. Але для цього їх

треба навчити прийомам нестандартного мислення, які є загальними для наукової та прикладної творчості.

Загальна мета освіти – засвоєння молодим поколінням соціального досвіду. Цей досвід включає в себе наступні компоненти:

- 1) знання про природу, суспільство, техніку, способи діяльності;
- 2) досвід здійснення основних видів діяльності;
- 3) досвід творчої діяльності;
- 4) досвід емоційно-ціннісного ставлення до оточуючого світу та діяльності.

Отже, процес навчання, орієнтований на розвиток творчих здібностей учнів, повинен забезпечувати засвоєння учнями нових способів мислення та досвіду навчально-творчої діяльності.

Основними складовими досвіду навчально-творчої діяльності, що формується в процесі навчання та спрямованого на розвиток нестандартного мислення учня, є:

1. Самостійне спрямування знань та умінь в нову ситуацію.
2. Виявлення нової проблеми в стандартній ситуації.
3. Встановлення цілісної структури об'єктів.
4. Бачення нових функцій об'єкта.
5. Комбінування та перетворення раніше відомих способів діяльності при вирішенні нової проблеми.

Педагогічний досвід переконує, що творчість на навчальних заняттях є не щось унікальне, властиве лише окремим педагогам, а обов'язковий компонент професійної діяльності викладача (вчителя), покликаного навчити учнів застосувати знання у нестандартних життєвих ситуаціях.

Діяльнісна спрямованість особистісно-орієнтованого підходу вимагає від педагогів пошуку результативних освітніх технологій засвоєння знань з метою їх практичного застосування в непередбачених ситуаціях.

Такі технології необхідні для формування в дитини творчих здібностей та потреби в творчості, орієнтації на самовизначення і самоактуалізацію, допомагати розкрити унікальність та неповторність його особистості.

Необхідною умовою організації освіти як навчально-творчої діяльності, спрямованої на розвиток творчих здібностей та нестандартного мислення учнів, виступає створення розвиваючого освітньо-виховного середовища.

Освітньо-виховне середовище, що орієнтоване на розвиток творчого потенціалу кожного учня, створюється за дотримання наступних принципів:

- принцип адаптивності, тобто створення школи, яка, з одного боку, максимально адаптована до учнів з їх індивідуальними особливостями, а з іншого може гнучко реагувати на соціально-культурні зміни середовища (не дитина для школи, а школа для дитини);
- принцип розвитку, що передбачає створення кожному учневі умов для повної реалізації своїх здібностей;
- принцип психологічної комфортності, націлений на зняття всіх стресоутворюючих факторів навчального процесу, створення відкритої, стимулюючої творчу активність атмосфери;
- принцип змістовного ставлення до світу, який вимагає не абстрактного пізнання та ставлення, а власних, усвідомлених знань про навколишній світ;
- принцип орієнтовного використання знань, що вимагає від школи «не нав'язувати учневі створеного середовища, а допомагати йому перетворювати його»;
- принцип навчання в діяльності, що вимагає не просто діяти, а й ставити цілі, визначати завдання, вирішення яких веде до досягнення мети, контролювати та коригувати хід діяльності;
- принцип креативності, спрямований на навчання дитини здатності за потреби самостійно знаходити рішення нових навчальних і позанавчальних завдань.

Відомо, що психологічними механізмами будь-якої діяльності, що вимагає творчого підходу, є:

- асоціації, тобто активізація колишніх знань, засвоєних в минулому;
- ігнорування будь-яких несуттєвих ознак для досягнення поставленої мети.

Творчість розкриває кордони можливостей розвитку особистості, сприяє все більш багатшому та глибшому прояву індивідуальності.

Розвитку творчих здібностей сприяють евристичні методи освітньої діяльності. Їх визначають як систему евристичних правил діяльності педагога (методи викладання) та діяльності учня (методи навчання), розроблених з урахуванням закономірностей і принципів педагогічного управління та самоврядування особистості з метою розвитку інтуїтивних рис діяльності учнів у вирішенні творчих завдань.

Евристичний метод – це обумовлена принципами навчання система регулятивних правил підготовки навчального матеріалу та проведення евристичної бесіди. Основними ознаками такого навчання є організація вчителем вивчення навчального матеріалу у формі евристичної бесіди; постановка проблемних питань; рішення пізнавальних завдань.

В свою чергу, основними функціями евристичних методів стає самостійне засвоєння знань та способів діяльності; розвиток творчого мислення; розвиток розумових навичок, формування пізнавальних умінь; навчання учнів прийомам активного пізнавального спілкування; розвиток мотивації навчання.

Правилами застосування евристичних методів навчання можуть бути:

- 1) формування нових знань відбувається на основі евристичної бесіди й має поєднуватися з самостійною роботою учнів (проблемні питання для учнів, відповіді на проблемні питання, вирішення пізнавальних завдань);
- 2) вчитель навмисно створює проблемні ситуації, учні мають їх аналізувати, висувати та доводити гіпотези, робити висновки;
- 3) оцінка ставиться в основному за вміння застосовувати раніше отримані знання, вміння висувати і обґрунтовувати гіпотези, доводити їх.

Застосовується евристичний метод при вивченні нового матеріалу, що має суперечливий характер, або ж при вдосконаленні раніше засвоєних знань з метою узагальнення отриманих раніше вражень, стимулювання осмислення, самостійного пошуку учнями.

Метод аналогій – важливий евристичний метод вирішення творчих завдань. Процес застосування аналогії є проміжним між інтуїтивними та дедуктивними процесами мислення.

У вирішенні творчих завдань використовуються різні аналогії: матеріальні та абстрактні, живої природи з неживої і т.д.

Метод «вживання». За допомогою почуттів та уявлень учень намагається «переселитися» в досліджуваний об'єкт, відчутти та пізнати його. Вживатися в сутність дерева, каменю, кішки, хмари та інших об'єктів допомагає застосування завдань типу: «Уявіть собі, що ви то рослина, яка стоїть перед вами, ваша голова – це квітка, тулуб – стебло, руки – листя, ноги – коріння ... »

У моменти «вживання» учень задає питання об'єкту (собі), намагається на чуттєвому рівні сприйняти, зрозуміти, побачити відповіді. Народжені при цьому думки, почуття, відчуття і є евристичний освітній продукт учня, який може бути виражений в усній, письмовій, музичній формі. Спостереження об'єкта в даному випадку переходить в самоспостереження учня, якщо попередньо вдається ототожнити себе з таким об'єктом.

Метод змістовного бачення. Одночасна концентрація на об'єкті навчання та допитливість дозволяє зрозуміти (побачити) першопричину виникнення об'єкта, його ідею, тобто його внутрішню суть. Тут необхідне створення в учня певного настрою, складовою якого є активна чуттєво-уявна пізнавальна діяльність. Вправи по цілеспрямованому застосуванню методу ведуть до розвитку в учнів нетрадиційних пізнавальних якостей: натхнення, інсайту.

Метод символічного бачення. Символ як глибинний образ реальності, що містить в собі її зміст, може виступати засобом спостереження та пізнання реальності. Метод символічного бачення полягає в знаходженні або побудові учнем зв'язків між об'єктом та його символом. Після з'ясування характеру поєднання символу та об'єкта (наприклад, світло – символ добра, голуб – символ миру) учитель пропонує учням спостерігати за яким-небудь об'єктом з метою побачити та зобразити його символ у графічній, знаковій, словесній чи іншій формі.

Метод образного бачення. Пропонується, дивлячись, наприклад, на палаючу свічку, намалювати побачені образи, тобто те, на що вона схожа. Освітній продукт як результат спостереження учнів в даному випадку виражається в образній або символічній формі, а не лише через опис фактів. Такий метод розвиває в учнів образні підходи до пізнання.

Метод придумування. Створення нового, невідомого раніше в результаті певних розумових операцій. Дітьми використовується заміщення якостей одного об'єкта якостями іншого з метою створення нового; пошук властивостей об'єкта; зміна елементів та опис властивостей.

Виконання учнями подібних завдань не тільки розвиває здатність уявляти, а й дозволяє краще зрозуміти будову оточуючого світу, фундаментальних основ наукових знань.

Метод гіперболізації, тобто збільшення або зменшення об'єкту пізнання, окремі частини або якості: придумується найдовше слово, найменше число.

Метод аглютинації. Учням пропонується поєднати непоєднані в реальності якості, властивості, частини об'єктів і зобразити, наприклад, гарячий сніг, вершину прірви, солодку сіль, літаючого ведмедя.

Отже, евристичний урок повинен включати в себе завдання на творчість учнів.

Прикладами таких завдань можуть бути:

- винайти свої літери, цифри, тварин, географічний материк, державу, планету; придумати символ або знак для позначення дня тижня, місяця, року;
- дати визначення досліджуваному поняттю, об'єкту, явищу; відшукати історичну закономірність;
- скласти казку, завдання, приказку, прислів'я, загадку, лічилку, вірш, пісню, сучасні види тексту (інтерв'ю, рекламу);
- скласти словник, кросворд, гру, вікторину, сценарій спектаклю, програму концерту, своє завдання для інших учнів, збірник математичних задач;
- придумати образ – малюнковий, руховий, музичний, словесний; «оживити» літери, слова, числа, фігури; намалювати музику, визначити колір днів тижня;

- виготовити виріб, модель, макет, газету, журнал, математичну фігуру, вишивку, фотографію, відеофільм;
- розробити мету своїх занять з усіх предметів на день, рік; розробити план домашньої, класної або творчої роботи; написати самооцінку, рецензію, індивідуальну програму занять на уроках.

Розвиваючий потенціал евристичних методів навчання полягає в тому, що отриманий учнем освітній продукт (ідея, питання, правило, проблема, гіпотеза, текст, малюнок). За допомогою вчителя отриманий результат зіставляється із культурно-історичними аналогами, внаслідок чого все переосмислюється або доопрацьовується. Збільшення знань та досвід зберігають в цьому випадку особистісний характер.

«Мозковий штурм». Основне завдання методу – збір якомога більшої кількості ідей в результаті звільнення учасників від інерції мислення та стереотипів в невимушених обставинах.

«Мозковий штурм» відноситься до ефективних методів активізації колективної творчої діяльності. Ідея методу заснована на тому, що критика та страх гальмують мислення, гальмують творчі процеси. З огляду на це, було запропоновано розділити висунення гіпотез та їх критичну оцінку.

Основними недоліками мозкового штурму є мала продуктивність при великих витратах часу.

Таким чином, освітній процес в початковій школі повинен мати розвиваючий характер, тобто бути спрямований насамперед на розвиток природних задатків, реалізацію пізнавальних та естетичних інтересів дітей, розвиток у них загальних, творчих та спеціальних здібностей. Відповідно, досягнення учнями певного рівня знань, умінь і навичок повинно бути не самоціллю побудови процесу, а засобом багатогранного розвитку дитини, його творчості і творчих здібностей.

Список використаних джерел

1. Авдєєва І. М. Чи не заважають учні творчому вчителю? : творча педагогічна діяльність як чинник психотравматизації вчителя. *Гуманітарні науки*. 2005. № 2. С. 105–110.
2. Альтшуллер Г. С. Как стать гением: жизненная стратегия творческой личности. Мн. : Беларусь, 1994. 479 с.
3. Андреев В. И. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности. Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1988. 236 с.
4. Большой психологический словарь / Б.Г. Мещеряков, В.П. Зинченко. М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2003. С. 536.
5. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей : учеб. пособие. М. : Академия, 2002. 320 с.
6. Віаніс-Трофименко К. Б. Компетентний учитель – запорука реалізації компетентнісного підходу до сучасного освітнього процесу. *Управління школою*. 2006. № 22/24. С. 54–57.
7. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. Москва : Просвещение, 1991. 93 с.
8. Гилфорд Дж. Структурная модель интеллекта. Психология мышления. Сборник переводов с нем. и англ. : [пер. с нем., англ.] / ред. А.М. Матюшкин. М. : Прогресс, 1965. 525 с.
9. Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта. Психология мышления. Сборник переводов с нем. и англ. : [пер. с нем., англ.] / ред. А.М. Матюшкин. Москва : Прогресс, 1965. С. 433–456.
10. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. Київ, 1997. 375с.
11. Дзєга В. Моніторинг готовності сільського вчителя до творчої педагогічної діяльності. *Сільська школа України*. 2007. № 7. С. 44–46. Спецвипуск.
12. Дяченко Т. В. О. Сухомлинський про роль учителя у формуванні особистості. *Наукові записки Кіровоградського ДПУ ім. В. Винниченка*.

Сер. Педагогічні науки : до 85-річчя від дня народження В. О. Сухомлинського / редкол.: І. Д. Бех, С. П. Величко, В. І. Дряпіка та ін. Кіровоград, 2003. Вип. 52, Ч. 1. С. 122–124.

13. Живченко Л. А. Дослідницька діяльність учителя як компонент педагогічної творчості. *Управління школою*. 2006. № 4. С. 21–23.
14. Жиліна Г. Все починається з творчості. Особливості роботи з інтелектуально обдарованим учителем. *Завуч. Шкільний світ*. 2006. № 8. С. 7–11.
15. Калініченко Н. А. Василь Сухомлинський про відповідальність керівника школи за розвиток творчого потенціалу вчителя. *Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка*. Сер. Педагогічні науки / гол. ред. В. О. Пащенко. Полтава, 2005. Вип. 5 (44). С. 26–31.
16. Калошин В. Ф. Педагог – творець? Так? *Управління школою*. 2007. № 30. С. 2–6.
17. Кічук Н. Творча особистість учителя у педагогічній спадщині В. Сухомлинського. *Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка*. Сер. Педагогіка. 2002. № 5, Спецвипуск : Василь Сухомлинський і сучасність: Батьківська педагогіка. С. 10–11.
18. Комаровська А. В. Творчість педагога та педагогічна майстерність. *Завучу. Усе для роботи*. 2012. № 3/4. С. 29–30.
19. Красна Т. В. Творчого учня може виховати тільки творчий вчитель. *Обдарована дитина*. 2005. № 3. С. 8–9.
20. Краснова Л. С. Теоретична модель вчителя «Школи майбутнього». *Світ виховання*. 2009. № 3. С. 13–14.
21. Кудрик Л. Структура педагогічної діяльності, особливості її організації у контексті філософії освіти ХХІ ст. / Л. Кудрик, Ю. Сурмяк // *Педагогічна думка*. 2005. № 4. С. 75–79.
22. Кудрявцев В. Т. Ребенок-дошкольник: новый подход к диагностике

- творческих способностей. *Дошкольное воспитание*. 1995. № 9. С. 52–59; № 10. С. 62–70.
23. Куницкая Ю. И. Педагогическая позиция учителя : монография. Гродно : ГрГУ, 2007. 383 с.
24. Лавренко О. Педагогічна вітальня «Творчий портрет учителя». *Відкритий урок: розробки, технології, досвід*. 2011. № 4. С. 51–53.
25. Леонтьев Д. А. Пути развития творчества. Личность как определяющий фактор. Воображение и творчество в образовании и профессиональной деятельности. Материалы чтений памяти Л.С. Выготского : Четвертая Международная конференция. Москва : РГГУ, 2004. С. 214–223.
26. Лещенко М. П. Як підняти викладання в школі до високого рівня мистецтва. *Обдарована дитина*. 2004. № 8. С. 17–22.
27. Лук А. Н. Психология творчества. Москва : Наука, 1978. 127 с.
28. Мажикеев Т. Учитель нової формації як великий учитель. *Відкритий урок: розробки, технології, досвід*. 2009. № 2. С. 36–37.
29. Максименко С. Д. Психологічні механізми розвитку і саморозвитку особистості. [Текст] Психолого-педагогічні засади розвитку особистості в освітньому просторі: Матер. методол. сем. АПН України, 19 бер. 2008 р. Київ : АПН України, 2008. С. 30–37.
30. Малюга А. Суперучителі. Пані вчителька. 2007. № 9. С. 90–92. Конкурс «Портрет учителя ХХІ ст.»
31. Маслоу А. Мотивация и личность. СПб. : Евразия, 1999. 478 с.
32. Моляко В.А. Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности. *Вопросы психологии*. 1994. № 5. С. 86–95.
33. Мэй Ролло. Мужество творить. Москва : Институт общегуманитарных исследований, 2015. 152 с.
34. Ніколайченко Т. І. Педагогічні інновації як результат творчого пошуку педагога. *Завучу. Усе для роботи*. 2009. № 20. С. 14–18.
35. Педагогічний словник [Текст] / За ред. дійсного члена АПН України

- Ярмаченка М.Д. Київ : Педагогічна думка, 2001. 516 с.
36. Піцикевич А. Педагогічна діяльність учителя як основа формування творчої особистості учня в Україні (кінець ХХ – початок ХХІ ст.). *Людинознавчі студії: збірник наукових праць ДДПУ* / гол. ред. Т. Біленко. Дрогобич, 2009. Вип. 19 : Педагогіка. С. 146–157.
37. Пономарев Я. А. Психология творчества. Москва : Наука, 1976. 302 с.
38. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека. Москва, 1994. 480 с.
39. Тевлін Б. Активізація та розвиток творчого потенціалу педагогічних працівників. *Завуч. Шкільний світ*. 2004. № 4. С. 4–8.
40. Тургель В. А. Возможности развития общих творческих способностей младших школьников в художественном творчестве. *Герценовские чтения. Начальное образование*. Том 1. Начальное образование современной России. СПб. : ВВМ, 2010. С. 19–24.
41. Устинова Н. В. Мотивація творчого розвитку вчителя в системі післядипломної педагогічної освіти. *Педагогічні науки: збірник наукових праць* / редкол.: Є. С. Барбіна, В. Л. Федяєва, В. В. Кузьменко та ін. Херсон, 2008. Вип. 48. С. 364–369.
42. Федірчик Т. Професійна діяльність і особистість педагога. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2007. № 3. С. 54–62.
43. Формуємо творчу особистість учителя : робота з молодими вчителями / підгот. за вид.: Основні напрямки реалізації змісту методичної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах / упоряд. Н. Й. Палійчук. Чернівці, 2004. *Сільська школа України*. 2006. № 28/30. С. 3–13.
44. Холявінська М. Універсальне мистецтво вчити всіх усьому. *Відкритий урок: розробки, технології, досвід*. 2009. № 1. С. 86–87.
45. Юнг К. Г. Психология бессознательного. Москва : Канон, 1994. 319 с.
46. Юнг К. Г. Архетип и символ : сборник. Москва : Renaissance, 1991. 304 с.
47. Яковлева Е. Л. Психология творческого потенциала личности. Москва : Флинта, 1997. 264 с.

48. Ямницький В. Змістові та індивідуальні характеристики життєтворчої особистості вчителя. *Початкова школа*. 2005. № 7. С. 50–53.
49. Torrance E.P. Scientific views of creativity and factors affecting its growth. *Daedalus: Creativity and Learning*, 1965. P. 663–679.
50. Enns, E, Shapovalova, M. (2015) Psycho-Pedagogical Model of Students' Professional Consciousness Development [Versión electrónica], *Procedia — Social and Behavioral Sciences*, Volume 214, 5 December 2015, pp. 385–392.